

УДК 94 (477. 63) «1937/1938»

Н. Р. Романець

*Дніпропетровський національний університет
імені Олеся Гончара*

**БОРОТЬБА ЗІ ШКІДНИЦТВОМ
В АГРАРНОМУ СЕКТОРІ ДНІПРОПЕТРОВЩИНИ
ЯК СКЛАДОВА «ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ» 1937–1938 рр.**

Досліджено репресивну кампанію по боротьбі зі шкідництвом в аграрному секторі Дніпропетровщини як складова «великого терору» 1937–1938 рр. На основі аналізу документів архіву Служби безпеки України, що вперше вводяться до наукового обігу, визначено особливості, механізми, цілі карально-репресивних заходів влади.

Ключові слова: шкідництво, репресії, політика, НКВС, «великий терор».

Исследована репрессивная кампания по борьбе с вредительством в аграрном секторе Днепропетровщины как составляющая «большого террора» 1937–1938 гг. На основе анализа документов архива Службы безопасности Украины, которые впервые вводятся в научный оборот, определены особенности, механизмы, цели карательно-репрессивных мероприятий власти.

Ключевые слова: вредительство, репрессии, политика, НКВД, «большой террор».

The article is devoted to investigation of repressive campaign against the sabotage in the Ukrainian agriculture in Dnepropetrovsk region during the “Great terror” 1937-1938. Based on the unknown documents from the archive of Security service of Ukraine, the author defines the features, mechanisms, purposes of the punitive-repressive measures of authorities.

Key words: sabotage, repressions, policy, NKVD, “Great terror”.

Доба «великого терору» 1937–1938 рр. закарбувалася в народній пам'яті як період наймасовішого терору, жертвами якого стали десятки тисяч наших співгромадян. Тому дослідження даної проблеми крім суто наукової містить і важливу моральну складову: відновлення історичної справедливості щодо жертв сталінсько-єжовської чистки, проголошених «диверсантами», «шкідниками», «ворогами народу». За останні роки науковцями чимало зроблено для висвітлення механізмів, причин, наслідків «великого терору», що

доводять праці В. Нікольського [11], С. Кульчицького [10], Ю. Шаповала [15]. Своєрідним підсумком вивчення подій 1937–1938 рр. стало видання збірника документів «Великий терор в Україні. „Куркульська операція“ 1937–1938 рр.» [2]. Однак, незважаючи на досягнення вітчизняної та зарубіжної історіографії, залишається ряд аспектів проблеми, що вимагають окремого комплексного дослідження. Серед них – репресивна кампанія по боротьбі зі шкідництвом в аграрному секторі республіки, що стала важливою складовою «великої чистки» 1937–1938 рр. Частково цю проблему висвітлено в наукових розвідках В. Васильєва [1], В. Данилова [8]. Метою ж представленої публікації є дослідження чекістської кампанії по боротьбі зі шкідництвом в аграрному секторі Дніпропетровської області під час «великого терору» 1937–1938 рр.

Як свідчать документи, головними чинниками чекістської антишкідницької операції 1937–1938 рр. слід вважати системні проблеми функціонування усупільненого аграрного сектора. Реалізація протягом 1933–1936 рр. курсу, спрямованого на організаційно-господарське зміцнення колгоспів, не дозволила владі подолати «кризу колгоспного ладу». Низька продуктивність праці, безгосподарність залишалися «родимими плямами» колективної системи господарювання, побудованої на відчуженні виробників від засобів виробництва. Намагання Кремля за умов наростаючої деградації аграрного сектора збільшувати вилучення сільськогосподарської продукції призвело до того, що голод перетворився на жахливу буденність у житті колективізованого села. Невдоволення селян соціально-економічною ситуацією в країні примушувало владу шукати шляхи суспільної стабілізації.

У постголодоморний період звичним методом заспокоєння «колгоспної маси» стали каральні акції проти шкідників, яких звинувачували у навмисному знищенні худоби, збіжжя, сільськогосподарської техніки. У контексті цих акцій слід розглядати й масштабну чекістську операцію по боротьбі зі шкідництвом у системі сільського господарства 1937–1938 рр., яка стала своєрідним апогеєм антишкідницької репресивної політики більшовицького керівництва держави.

Перший репресивний удар під час цієї кампанії Кремль спрямував проти шкідників у заготівельному секторі. 31 серпня 1937 р. Й. Сталіним та В. Молотовим була підготовлена спільна директива ЦК ВКП(б) і РНК СРСР «Про боротьбу з кліщем», у якій стверджувалося, що «внаслідок шкідництва в органах Комітету заготівель хлібні

елеватори, склади і млини були заражені кліщем». І дійсно, ситуація зі зберіганням збіжжя в українському селі залишалася критичною з початку суцільної колективізації, що призводило до значних втрат урожаю. Але це був результат дії не суб'єктивного фактора – шкідництва заготівельників, а об'єктивного – відсутності необхідної кількості елеваторів, коштів на чистку зерна, а також кваліфікованих кадрів. Перманентні чистки персоналу призводили до того, що місце досвідчених працівників займали випадкові особи. Між тим директива вирішувала проблему звичним сталінським методом – завідувачів заготівельних пунктів, хлібних складів, директорів елеваторів і млинів попереджали, що за антисанітарний стан складів, приміщень, елеваторів, млинів, порушення правил зберігання зерна, боротьби з кліщем «вони будуть притягатися до кримінальної відповідальності як шкідники і вороги народу» [13, с. 301].

Циркуляр Прокуратури СРСР від 2 вересня 1937 р. деталізував порядок застосування сталінської директиви. Місцеві прокуратури зобов'язували миттєво реагувати на «сигнали» про шкідництво, проводити прискорене слідство «з закінченням у п'ятиденний строк, притягуючи винних до відповідальності за статтю 58-7 та відповідними статтями КК союзних республік як шкідників, ворогів народу, забезпечивши застосування судами жорстких заходів аж до розстрілу» [13, с. 302–303].

Наступним кроком у боротьбі зі шкідниками-заготівельниками стала директива ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 10 вересня 1937 р., яка націлювала на організацію 2–3 показових судових процесів в області з винесенням розстрільних вироків обвинуваченим [13, с. 452]. Майже одночасно, 11 вересня 1937 р., Політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило постанову, яка остаточно розв'язала руки сталінському правосуддю. Згідно з нею обвинувачувальний висновок у справах про контрреволюційне шкідництво та диверсії мав надаватися обвинуваченим лише за одну добу до розгляду їх справи в суді, касаційне оскарження заборонялося, розстрільні вирoki виконувалися негайно після відхилення прохань засуджених про помилування [13, с. 452].

У контексті антишкідницької кампанії в заготівельному секторі слід розглядати й циркуляр Прокуратури СРСР від 9 вересня 1937 р., який визначав новий порядок розслідування справ, пов'язаних із порушеннями постанови РНК СРСР «Про заходи щодо покращення насіння зернових культур» від 29 червня 1937 р. Згідно з ним такі злочини, як «використання насіння зернових, насінневих ділянок

колгоспів та радгоспів на будь-які інші потреби, крім насінневих», а також «змішування на елеваторах «Заготзерна» і Держсортфонду» різних сортів зерна» або «сортового зерна з несорттовим», дозволялося кваліфікувати за статтями 58-7, 109 КК РРФСР або відповідними статтями КК союзних республік. Термін розслідування цих справ скорочувався до п'яти днів, після чого прокуратури мали забезпечити їх негайний розгляд у суді [13, с. 304].

«Полювання на відьом» у заготівельному секторі республіки почалося після арешту 4 серпня 1937 р. голови Комітету заготівель при РНК СРСР І. Клейнера. 11 серпня 1937 р. партійно-радянським органам і заготівельним апаратам республік та областей надіслали директиву, підписану Й. Сталіним і В. Молотовим. У ній Клейнера називали «ворогом народу, що організував шкідництво в галузі хлібозаготівель, будівництва хлібних елеваторів, заготівлі і зберігання сортового насіння». Перед партійно-радянськими організаціями і працівниками заготівельного апарату ставилося завдання – «викоренити і ліквідувати всі наслідки шкідництва ворога народу Клейнера», а саме: «перевірити всю практику роботи Комітету заготівель, особливо «Заготзерно», й суворо покарати всіх, хто намагався або спробує завадити справі хлібозаготівель і справі утворення, зберігання і використання фонду чистосортного насіння зернових культур» [13, с. 296].

На виконання вказівки Кремля НКВС УРСР починає масштабну операцію з «виявлення» чи, скоріше, створення контрреволюційного підпілля в системі Комітету заготівель та «Заготзерна» республіки. Так, уже 20 серпня було заарештовано І. Степанського – уповноваженого Комітету заготівель при Раднаркомі СРСР на Україні, який під час допиту дав потрібні свідчення. У першу чергу Степанський зізнався, що був членом «антирадянської правотроцькістської організації», а завербував його особисто І. Клейнер. Далі Степанський фактично повідомив про створення ним республіканського осередку контрреволюційної організації шляхом вербовки відповідальних працівників Комітету заготівель і «Заготзерна» УРСР: Я. Розенберга – уповноваженого «Заготзерна» на Україні, І. Полторацького – уповноваженого Київської обласної контори «Заготзерно», О. Передерія – уповноваженого Комітету заготівель по Київській області, Катена – уповноваженого Одеської облконтори «Заготзерно» та ін. [3, арк. 149–150].

Після «зізнань» Степанського почалася нова хвиля арештів. 12 вересня заарештували Катена, 14 вересня – Я. Розенберга, які дали

свідчення про залучення «до шкідницької діяльності» уповноважених, «керівних працівників обласних контор, периферійних пунктів та елеваторів «Заготзерна» [3, арк. 150, 196]. Розенберг, зокрема, повідомив, що членом контрреволюційної організації був уповноважений «Заготзерна» по Дніпропетровській області Ю. Алмазов. Зазначимо, що Ю. Алмазова заарештували ще 13 вересня, і під час перших допитів він зізнався, що його завербував сам І. Клейнер. Таким чином, слідчі НКВС УРСР поступово «вибудували» в матеріалах справи «велику антирадянську правотроцькістську організацію, яка здійснювала диверсійно-шкідницьку роботу зі знищення і псування хлібних ресурсів у всій системі Комітету заготівель і «Заготзерна» республіки. Організація була побудована за відомчим принципом. До складу керівництва організації входили фактичні керівники Комітету заготівель і «Заготзерна» України: Степанський, Розенберг, Ізраїлевич – заступник уповноваженого «Заготзерна» на Україні, Ткачов – начальник елеваторно-складського сектора і заступник уповноваженого «Заготзерна» на Україні, Метулинський – начальник децентралізованих заготівель в апараті уповноваженого Комітету заготівель [3, арк. 404].

Для створення обласних осередків керівництво організації провело вербовку «підвідомчих обласних уповноважених Комітету заготівель і «Заготзерна». Так, Дніпропетровський обласний осередок очолювали: Ю. Алмазов – уповноважений Всесоюзного об'єднання «Заготзерно» по Дніпропетровській області, О. Яковенко – заступник уповноваженого, начальник елеваторного сектора Дніпропетровського управління «Заготзерно», М. Кобринський – заступник директора бази Дніпропетровської облконтори «Заготзерно» [3, арк. 405]. Обласні уповноважені, у свою чергу, завербували «безпосередніх виконавців диверсійно-шкідницьких актів – підлеглих їм працівників елеваторів та найбільших хлібних пунктів». Ю. Алмазов, приміром, зізнався, що залучив до шкідницької організації «ряд керівних працівників обласної контори, пунктів та елеваторів «Заготзерна» [3, арк. 204]. Слідство «встановило», що загальносоюзну організацію очолювали Клейнер, Меламед – начальник Всесоюзного об'єднання «Заготзерно» та його заступник – Гольдман, які здійснювали вербовку українських заготівельників починаючи з 1935 р. [3, арк. 406].

«Підривна діяльність» Дніпропетровського осередку республіканської «правотроцькістської організації» здійснювалася за такими напрямками:

- «а) отруєння зерна під час дезінфекції складських приміщень;
- б) штучне поширення хлібних шкідників і зараження зерна кліщем, довгоносоком у результаті змішування зараженого хліба з чистосортним;
- в) консервація капіталовкладень на будівництво елеваторів, складів, зрив такого;
- г) знищення зерна шляхом шкідницького складування і зберігання його поза межами пристосованих приміщень».

За висновками слідства Дніпропетровський обласний осередок «знищив колосальну кількість зерна і розвалив матеріальну базу заготівельних пунктів та елеваторів» [3, арк. 205]. Перелік обвинувачень доводить, що фігурантів «шкідницьких справ» намагалися зробити «крайніми» у тих системних негараздах, які існували у сфері заготівель і зберігання збіжжя. Навіть у матеріалах слідчої справи стверджувалося, що «матеріально-технічна база системи «Заготзерно» була недостатня і не забезпечувала повного приймання зерна, що надходило від колгоспів» [3, арк. 321].

Між тим полювання на шкідників на Дніпропетровщині набувало обертів. 15 вересня 1937 р. управління НКВС по Дніпропетровській області провело нараду комендантів усіх заготівельних пунктів та елеваторів, яким надали детальні інструкції по боротьбі із зараженням хлібу. До «найбільш вражених пунктів та елеваторів командували 20 оперативних співробітників облуправління НКВС». При обласному управлінні НКВС створили спеціальну групу «для боротьби з зараженням хліба». Невдовзі дніпропетровські чекісти відзвітувалися, що завдяки вжитим ними заходам було очищено 45 400 т зерна, а «зараженість зерна кліщем другого ступеня станом на 1 жовтня» зменшилася з 70 000 до 25 589 т [4, арк. 316].

Зрозуміло, що співробітники НКВС займалися не лише виявленням і очищенням зараженого зерна. У першу чергу дніпропетровські чекісти шукали міфічних «шкідників». З 10 вересня по 1 жовтня 1937 р. органи НКВС заарештували в області 136 працівників Комітету заготівель і системи «Заготзерно» [6, арк. 280]. Зокрема, було притягнуто до кримінальної відповідальності керівництво Долинського елеватора – директора Савронського та технорука Яковлева, елеватора Мирова Томаківського району – технорука Олексєєнко, Апостолаївського заготпункту – директора Денисенка та технорука Львова [5, арк. 67, 68]. Усього, з 15 вересня по 1 жовтня співробітниками Дніпропетровського облуправління НКВС було

порушено 42 слідчі справи за статтею 54-7 КК УРСР, які передали до суду [4, арк. 316].

За «заготівельними справами» суди, як правило, виносили розстрільні вироки. Так, до «вищої міри соцзахисту» було засуджено керівництво Федорівського елеватора: завідувача елеватора Оніщенко, техноруків Гаєвого та Гололоба, завскладом Микало. Аналогічний вирок спецколегія Дніпропетровського облсуду винесла очільникам заготпункту Трояни Бердянського району: завідувачу Шалевському, технорукам Стеценку, Бурдюку, завскладом Голтвянцу [4, арк. 316–317].

Привертає увагу той факт, що, незважаючи на регулярні звіти Дніпропетровського облуправління НКВС про поступове зменшення кількості зерна, зараженого кліщем, ситуація в цій галузі кардинально не змінилася. До того ж почали відчуватися наслідки «чисток» заготівельних пунктів. Так, у спецповідомленні НКВС СРСР від 22 жовтня 1937 р. мимохідь визнавалося, що однією з причин незадовільної роботи зі знищення кліща є нестача нових кадрів на елеваторах і заготівельних пунктах після арешту шкідників. За даними Прокуратури СРСР від 10 грудня 1937 р., за звинуваченнями у шкідництві в системі «Заготзерно» Дніпропетровської області було порушено 35 справ, з яких 21 розглянуто в суді. До кримінальної відповідальності було притягнуто 85 осіб, із них 20 засудили до вищої міри покарання [13, с. 516]. Так, 28 листопада 1937 р. смертні вироки винесли керівництву Дніпропетровського осередку республіканської «правотроцькістської організації»: О. Яковенку, Ю. Алмазову, М. Кобринському. Засуджених «шкідників» розстріляли вже наступного дня – 29 листопада [12, с. 149, 232, 380]. Добрі імена всім їм повернули лише за часів «хрущовської відлиги».

Органи НКВС продовжили пошуки шкідників-заготівельників на Дніпропетровщині й наступного року. У березні 1938 р. у системі «Облзаготзерно» і Держсортфонду викрили дві групи правотроцькістської та есерівської організації, які «проводили шкідницьку роботу в галузі постачання колгоспам посівматеріалів» [7, арк. 310]. Заарештовані учасники організації – працівники «Облзаготзерна» Сердюк і Держсортфонду Шаяхін – зізналися в тому, що за завданням правотроцькістської організації мали здійснювати «шкідництво, спрямоване на зрив весняної сівби 1938 р.»: затримувати видачу насіння колгоспам, навмисно заражати зерно. Одночасно була «викрита шкідницька діяльність у низових ланках системи «Заготзерно». Так, заарештований директор Брагинівського елева-

тора (Петропавлівський район) Пузанов зізнався, що займався шкідництвом «за завданням колишнього керівника «Облзаготзерна» Ю. Алмазова» [7, арк. 291].

Наступним напрямом «великої чистки» на селі стала «боротьба зі шкідництвом у тваринництві», проголошена черговою директивою Й. Сталіна та В. Молотова від 2 жовтня 1937 р. У директиві безапеляційно стверджувалося, що «за останній рік унаслідок шкідництва у галузі тваринництва колгоспники втратили сотні тисяч голів великої рогатої худоби і коней, не кажучи про загибель дрібної рогатої худоби». Кремль викривав і напрями шкідництва: «проведення актів бактеріологічної диверсії шляхом зараження худоби епідеміологічними захворюваннями; зрив постачання ветпрепаратів і дезінфікуючих засобів до районів, шкідницьке скорочення посівних площ з метою скорочення посівної бази». Аби захистити «колгоспи і радгоспи від шкідницької діяльності ворогів народу», ЦК ВКП(б) і РНК СРСР зобов'язали партійне і радянське керівництво республіки та областей негайно організувати від 3 до 6 показових процесів над шкідниками у тваринництві: ветеринарами, зоотехніками, лаборантами біофабрик, працівниками місцевих земельних і радгоспних органів. До засуджених шкідників мали застосовувати вищу міру покарання – розстріл [13, с. 486].

В Україні курс на «рішуче викривання шкідників і ліквідацію наслідків шкідництва» в системі конярства був визначений ще постановою РНК УРСР та ЦК КП(б)У від 8 вересня 1937 р. Ця постанова зобов'язала «облвиконкоми, обкоми, райвиконкоми, правління колгоспів і директорів радгоспів протягом вересня перевірити стан кінського поголів'я в колгоспах і радгоспах, перевірити ветеринарно-зоотехнічний режим на стайнях і кадри, що обслуговують коней: конюхів та ветфельдшерів» [14, арк. 2 зв.]. Результати цих перевірок і були використані владою для фабрикації кримінальних справ та організації показових процесів над шкідниками в системі тваринництва.

У рамках нової репресивної операції НКВС УРСР ліквідував у системі ветеринарного управління республіканського Наркомзему «велику диверсійно-шкідницьку організацію», яку очолювали начальник управління Поздняков, його замісник Козирев, начальник конуправління Невалений, директор Українського інституту експериментальної ветеринарії Фірсов. Контрреволюційна організація ветеринарів була створена ще в 1932 р. «з метою послаблення економічної і оборонної могутності країни» і керувала «здійсненням

бактеріологічної і хімічної диверсії у галузі тваринництва на Україні». Очільники організації завербували керівників ветеринарних, тваринницьких, конярських відділів обласних земельних управлінь і ветеринарних спеціалістів, які, у свою чергу, залучили до «підривної роботи значну кількість низових ветеринарних і зоотехнічних спеціалістів, конюхів та інших осіб, що обслуговували кінське поголів'я у колгоспах» [7, арк. 29].

На Дніпропетровщині шкідницько-диверсійні групи були виявлені у Василівському, Молочанському, Кам'янсько-Дніпровському районах [5, арк. 76]. До складу Василівського осередку входили районні ветеринари Піотровський та Тюпа, які зізналися, що за завданням члена обласного центру організації, начальника ветуправління Дніпропетровського обласного земельного управління Кудаківцева провели зараження худоби в колгоспах, «викликавши її масову загибель». Васильківські ветеринари планували під час війни здійснити масове отруєння джерел питної води і продовольчих запасів бактеріями тифу, чуми, холери. Тюпу і Піотровського також звинуватили в підготовці «масового отруєння худоби колгоспів та фонду коней Червоної армії» [3, арк. 261]. У цілому, за даними Прокуратури СРСР від 10 грудня 1937 р., протягом репресивної кампанії в Дніпропетровській області було порушено 6 справ проти шкідників у системі тваринництва, дві з яких розглянули в суді. До кримінальної відповідальності притягнули 24 особи, із них 5 осіб засудили до вищої міри покарання [13, с. 512].

Проведена чистка кадрів не лише не зняла, а навпаки поглибила проблеми ветеринарної галузі Дніпропетровської області. За даними Наркомзему УРСР, станом на 10 січня 1938 р. у земельних органах Дніпропетровщини не вистачало 109 ветлікарів із 258, передбачених штатним розкладом, тобто половина вакансій була не заповнена [7, арк. 64]. Через нестачу ветеринарних кадрів у 16 районах області не було ветлікарів, а у 5 районах – ветлікарень. Хоча протягом 1937 р. на будівництво 28 ветлікарень виділили 1 300 тис. крб, не було споруджено жодної. У результаті боротьба з епізоотіями в області фактично не велася, унаслідок чого гинуло до 80–100 % хворих тварин. Однак проблеми ветеринарної галузі не стали на заваді антишкідницькій операції українських чекістів. Станом на 1 січня 1938 р. в Дніпропетровській області було репресовано 19 зоотехніків, 8 ветлікарів, ще 16 ветлікарів перебували під слідством [9, арк. 81].

Не виконувалися в той період і плани будівництва приміщень

для утримання худоби на Дніпропетровщині: у 1937 р. його виконали лише на 58 %. Головною причиною хронічного невиконання будівельних планів була відсутність необхідних матеріалів. Так, у 1937 р. замість запланованих 59 тис. кубометрів фондового лісу область отримала лише 8 122. Виконання ж 50–60 % будівельних планів насправді було фікцією, оскільки полягало у зведенні глинобитних стін без покрівлі, що швидко руйнувалися від дощу. Взагалі більшість приміщень для утримання худоби в Дніпропетровській області в цей період будували із саману та кривали соломю. Приміщення не мали вентиляції, каналізації, і через два-три роки такі будівлі руйнувалися. Утримання худоби в таких умовах спричиняло поширення епідеміологічних захворювань. До того ж у більшості колгоспів та радгоспів області не було ізоляторів для хворих тварин [9, арк. 74].

Та, незважаючи на те що ліквідація розгалуженої шкідницької організації ветеринарів не покращила ситуацію в галузі тваринництва, у 1938 р. НКВС УРСР продовжив роботу з виявлення «контрреволюційно-диверсійного підпілля», яке здійснювало навмисне знищення худоби. У березні 1938 р. диверсійно-шкідницькі групи ліквідували в Бердянському та Нікопольському районах. Бердянське шкідницьке угруповання, яке нараховувало сім членів, входило до складу болгарської повстанської організації, заснованої при колгоспі «Прапор комунізму». Його очолював ветфельдшер Мільчевський. У січні та березні 1938 р. «диверсійно-шкідницька група» «з метою зриву весняної сівби у колгоспі» нібито отруїла 16 коней. У Васильківському районі заарештували шкідника-одинака – конюха колгоспу ім. К. Маркса Сінегіна, який «намагався знищити кінське поголів'я шляхом отруєння кормів». Унаслідок «скоєного диверсійного акту загинуло 17 коней» [7, арк. 291].

Підсумовуючи, зазначимо, що показове покарання посадовців, призначених винними за системні негаразди в аграрному секторі, мало черговий раз продемонструвати колгоспній масі прагнення влади забезпечити ефективне функціонування колективного виробництва. Кремль не випадково спрямував основний репресивний удар проти заготівельників і ветеринарів. По-перше, ці галузі сільського господарства були найбільш проблемними, оскільки потребували значних державних капіталовкладень. Колективні об'єднання, у яких держава вилучала фактично всю вироблену продукцію, не могли профінансувати за власний кошт будівництво належних приміщень для утримання зерна та худоби. По-друге, показові роз-

прави над шкідниками-заготівельниками, які нібито навмисно гноїли зерно у голодуючому українському селі, мали зняти соціальне напруження, переадресувавши невдоволення селян з Кремлівських очільників на виконавців їх політики.

Бібліографічні посилання

1. **Васильєв В.** Вплив «великого терору» 1937–1938 рр. на економічні процеси в УРСР/ В. Васильєв // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-КГБ. – 2004. – № 1/2. – С. 36–58.
2. Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр. / упоряд. С. Кокін, М. Юнге. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. – Ч. I. – 614 с.
3. Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф. 16, оп. 30, спр. 74.
4. ГДА СБУ. – Ф. 16, оп. 30, спр. 76.
5. ГДА СБУ. – Ф. 16, оп. 30, спр. 77.
6. ГДА СБУ. – Ф. 16, оп. 31, спр. 61.
7. ГДА СБУ. – Ф. 16, оп. 31, спр. 62.
8. **Данилов В. П.** Введение. Советская деревня в годы «Большого террора»/ В. П. Данилов // Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939 : док. и материалы. В 5 т. Т. 5. 1937–1939. Кн. 1. 1937 / под ред В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. – М., 2004. – С. 7–50.
9. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. П-19, оп. 2, спр. 574.
10. **Кульчицький С.** Подарунок Сталіна радянському електорату (До 70-річчя «великого терору») / С. Кульчицький // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2007. – № 1. – С. 66–76.
11. **Нікольський В. М.** Репресії за «лімітами» (1937–1938) / В. М. Нікольський // Укр. іст. журн. – 2006. – № 3. – С. 210–223.
12. Повернені імена: Мартиролог. Т. 4. Кн. 4. – Д., 2004.
13. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939 : док. и материалы. В 5 т. Т. 5. 1937–1939. Кн. 1. 1937 / под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. – М., 2004.
14. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 288, оп. 2, спр. 401.
15. **Шаповал Ю. І.** Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії / Ю. І. Шаповал. – К., 1993.

Надійшла до редколегії 16.11.2012 р.